

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНОЗЕМЦІВ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Досліджено механізм захисту прав іноземних громадян у Стародавній Греції VII–II ст. до н. е., що здійснювався на основі сформованих міжнародно-правових звичаїв, які регламентували правила грецької міжполісної комунікації. Для досягнення зазначеної мети використано загальнофілософські методи: діалектичний, метафізичний, логічний та спеціальні методи, характерні для історико-правових досліджень: хронологічний та порівняльно-історичний. Проаналізовано інститути приватної і публічної гостинності, що існували в Стародавній Греції – ксенії та проксенії, а також рівності прав, що встановлювалась на договірному рівні – ісополітії, у процесі гарантування та захисту прав іноземних громадян у полісах Стародавньої Греції. Показано витоки і причини ворожого та недоброзичливого ставлення до іноземців у часи формування античних полісів, серед яких виокремлений релігійний чинник як основоположний. Зазначено, що ідея замкненості громади і ворожого ставлення до іноземців заважала інтересам торгівлі та розвитку зв'язків в інших сферах. Констатовано, що розвиток міжполісних торгових, політичних, культурних, релігійних зв'язків потребував створення інституту, який би міг забезпечити захист іноземцю за межами власної держави, і таким інститутом першочергово стала ксенія як різновид приватної гостинності, а з ускладненням контактів між полісами та їх союзами – проксенія та ісополітія. Розкрито порядок обрання, функції та привілеї ксенії та проксенії, а також охарактеризована ісополітія, що формується в результаті пожевавлення міждержавних зв'язків та укладення міждержавних договорів, у ході яких визнається й забезпечується взаємне сприяння та визнання прав іноземних громадян. Резюмовано, що розглянуті інститути стали ранніми міжнародно-правовими звичаями, які регламентували правила міжполісних відносин у Стародавній Греції та стали основою механізму захисту прав іноземців, а в подальшому створили передумови для побудови правової основи для формування консульської служби.

Ключові слова: проксенія, ксенія, ісополітія, захист прав іноземних громадян, інститут гостинності, приватна гостинність, публічна гостинність, Стародавня Греція.

Вступ. Такі глобальні виклики сьогодення, як пандемія, війна, що стоять перед людством, зумовлюють необхідність нового осмислення і врегулювання багатьох звичних сфер суспільного життя. Однією з таких сфер є правовий статус іноземних громадян, механізм захисту їхніх прав, можливість і допустимість обмеження їхніх прав на території держави. Увага до цієї теми зумовлена тією обставиною, що в сучасному світі набуває поширення практика запровадження державами санкцій щодо окремих осіб або громадян окремих країн і в сучасному контексті такі питання вимагають досить аргументованого та виваженого обговорення. Ретроспективний аналіз згаданої проблематики дозволяє на підставі досвіду минулого окреслити шляхи майбутнього правового розвитку, не припуститись історичних помилок. А отже, вивчення історії питання еволюції правового статусу іноземців, дослідження витоків ворожого ставлення до іноземних громадян в окремих державах та процесу формування механізму захисту прав іноземних громадян стають все більш актуальними.

Взаємини держави та іноземців, які постійно або тимчасово перебувають на її території, багато в чому обумовлені історією її політичного, економічного і правового розвитку. У різні історичні епохи механізм захисту та регламентація правового статусу іноземців мали свої особливості. У стародавні часи й до періоду раннього Середньовіччя ізоляція, замкненість держав, зумовлені релігійними і культурними, а потім і політичними причинами, зумовлювали обмеження контактів з іноземцями, значно обмежували їхні права. Унаслідок релігійної нетерпимості або з політичних міркувань, що змушували дивитися на іноземців як на людей, які потенційно можуть нести небезпеку, у деяких державах доступ їх на територію обмежувався, права не визнавалися. Але в часи античності вороже ставлення до іноземців змінилось, чому посприяла активізація морської торгівлі та торгового обороту і поступово були вироблені міжнародно-правові звичаї, що лягли в основу

механізму регламентації і захисту прав іноземних громадян на території держав. У грецьких полісах такими правовими інститутами стали інститут приватної і публічної гостинності: ксенія і проксенія та ісополітія, яка на договірному рівні встановлювала рівність прав; саме вони забезпечували міжполісну комунікацію, дослідження яких вагоме для висвітлення генези механізму захисту прав іноземців, міжнародного права та міжнародних відносин у часи античності.

У вітчизняній літературі дослідження статусу іноземців у Стародавній Греції та інституту гостинності широко не проводилось. Слід назвати дослідження інституту проксенії в дисертаційній роботі і наукових публікаціях І.П. Нікітіної, що були опубліковані протягом 70-х років минулого століття [1, 2]. Окремі аспекти, пов'язані з правовим статусом іноземців у полісах Стародавньої Греції аналізуються в роботах з історії міжнародного права, зокрема історії дипломатичного і консульського права [3-5], загальної історії Стародавньої Греції [6-8]. У напрямі більш вузькоспеціалізованих досліджень слід вказати роботи В.В. Денисенко [9, 10], О.М. Сіваш [11], Є.В. Нікітюка [12], С.І. Мітіної [13], у яких досліджуються окремі аспекти зародження та розвитку інститутів ксенії та проксенії, їх ролі в міжполісній комунікації. Значений стан наукових розробок показує недостатність дослідження цієї проблематики для формування повноцінного уявлення про правовий статус іноземців у Стародавній Греції, порядок захисту їхніх прав в окремих полісах, саме тому зростає актуальність проведення подальших наукових досліджень окресленої проблеми. З огляду на це, *метою статті є дослідження механізму захисту прав іноземних громадян у Стародавній Греції, висвітлення витоків і причин ворожого ставлення до іноземців й аналіз генези правового інституту приватної і публічної гостинності ксенії, проксенії та ісополітії як рівності прав.*

Для досягнення зазначеної мети використано загальнофілософські методи: діалектичний, метафізич-

ний, логічний і спеціальні методи, характерні для історико-правових досліджень: хронологічний і порівняльно-історичний. За допомогою діалектичного методу механізм захисту прав іноземців розкрито в органічному зв'язку з розвитком економічних, соціальних, культурних та інших процесів, що відбувалися в полісах Стародавньої Греції. Метафізичний метод був використаний для здійснення змістовної характеристики складових механізму захисту прав іноземців, а саме: ксенії, проксенії та ісополітії. За допомогою логічного методу та його дослідницьких прийомів, таких як аналіз, синтез, індукція й дедукція, було здійснено формулювання основних понять, досліджено зміст правових інститутів приватної та публічної гостинності. За допомогою спеціальних методів історико-правових досліджень – хронологічного та порівняльно-історичного формування механізму захисту прав іноземців проводилось у визначеній хронологічній послідовності й проведено діахронне порівняння складових цього механізму шляхом зіставлення їх на різних етапах еволюції.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, які виникали у зв'язку з перебуванням іноземців на території полісів Стародавньої Греції.

Виклад основного матеріалу. Стосунки між народами в стародавні часи були вкрай обмежені, і загалом для стародавнього світу цілком характерним і поширеним явищем була ксенофобія та націоналізм. Як писав В. Пероговський, у давнину і в період раннього Середньовіччя – політична, культурна і релігійна замкненість держав ставали причиною обмеження і закриття доступу іноземцям у межі держави. [14, с. 3] У теократичних народів Стародавнього світу – єгиптян, індусів, іудеїв права іноземців не визнавались. Наприклад, у давньоіндійських Законах Ману (XII, 43) іноземець на суспільній драбині стоїть нижче слонів, коней і шудр; він тільки вище диких тварин [15, с. 256]. Ненависть давніх народів до всього іноземного і намагання захистити себе від будь-якого контакту з цим елементом, зокрема, пояснювалась тим, що давні релігії та культу розглядали чужинців людьми "нечистими", носіями ворожої віри і магії, а тому контакти з такими людьми з релігійної точки зору були небезпечними і забороненими. Іноземці-іновірці не могли бути допущені і до користування правом іншого народу через тогочасний синкретизм правових норм, нерозривність права і релігії, яка забороняла контакти з чужинцями.

В античних державах також спостерігалось подібне недоброчинне ставлення до чужинців. Розглянемо детальніше причини такого ворожого ставлення до іноземців. Державні утворення в Стародавній Греції, як відомо, з'явилися у формі полісів – міст-держав, кожне з яких було політично й економічно самостійним та незалежним. Оскільки в соціальному аспекті поліс становив об'єднання лише громадян, то іноземці тривалий час не мали ніяких прав. Первинно, іноземець в очах античного суспільства розглядався як потенційний ворог, тому і ставлення до них було вкрай недружнім. Приналежність до громади, а з нею і статус громадянина, визнавалась за тим, хто брав участь у культі міста, і саме завдяки цьому отримував цивільні та політичні права. Якщо особа відрікалась від традиційного культу, то разом з цим позбавлялась і прав. Відомо, що у Спарті той, хто не брав участі у громадських трапезах (сиситях), навіть не за власної вини, втрачав права громадянина. В Афінах особа, яка не брала участі у святкуваннях, присвячених богам, позбавлялась громадян-

ських прав (винятки встановлювались для воїнів, які брали участь у військових походах).

Громадянином визнавалась особа, яка сповідувала релігію міста. Чужоземець навпаки, був людиною, яка не мала доступу до культу; боги міста не надавали йому заступництва, і він навіть не мав права закликати їх, оскільки боги бажали приймати молитви та підношення лише від громадян; вони відкидали чужинців; чужинцю заборонялося входити до храму, а його присутність у час жертвоприношень вважалось святотатством. Як зазначав Ф. Куланж, присутність чужинців оскверняло місто: навіть священний предмет, який на мить потрапляв до рук чужоземця, вважався опоганим, і тільки ритуальні обряди могли відновити його священні властивості; якщо ворог захоплював місто, а потім громадянам вдавалось повернути його, то насамперед слід було очистити всі храми, загасити і знову запалити всі свічки [16, с. 195].

Як видно, саме релігія проводила між громадянином і чужинцем суттєву відмінність, встановлювала заборони на контакти та всіляко обмежувала спілкування. І доки релігія зберігала сильну владу над людьми, чужинці визнавались цілковито безправними. Проте в історії збереглися приклади, коли сама релігія греків освячувала контакти з іноземцями, які поступово неминуче збільшувались, ідеться про амфіктіонії – політичні і релігійні союзи племен і міст, що створювались для охорони спільних святилищ, храмів, організації релігійних свят і вирішення міжплемінних питань [33, с. 47]. Вони були відомі ще з IX–VIII ст. до н. е., і такі релігійні союзи виникали навколо святилища шанованого божества. Відомо, що амфіктіонії були створені при храмі богині Деметри на перешийку Істми, при храмі Аполлона в Дельфах, при храмі в Ольвії. Кожне плем'я посылало до амфіктіонії своїх представників, які брали участь у зборах і мали однакові права незалежно від того, яке плем'я вони представляли.

З утворенням військових союзів (симмахії), появи конфедеративних об'єднань грецьких полісів, злиття двох і більше держав в одну (симполітія), поступово формуються норми, що регламентують правовий статус іноземних громадян, навіть право набути громадянство полісу. У виняткових випадках чужинець міг отримати таке громадянство, проте таке надання чужинцю громадянства було виключною та складною процедурою. Ніхто, звичайно, не боявся, що його голос вплине на голосування на Народних зборах, справжні мотиви громадян полісу полягали в необхідності збереження чистоти жертвоприношень, адже прийняти чужоземця до громадян означало допустити його до участі в релігійних кultaх та жертвоприношеннях, а оскільки національні боги не приймали чужинців, то і жертви, осквернені присутністю новоприйнятого громадянина, могли бути марними. Саме тому надання права громадянства чужинцю було небажаним і визнавалось справжнім порушенням основних принципів традиційного національного культу.

На чужинця, який стояв за межами релігії міста, не поширювалась і дія закону. Якщо іноземець заходив у священне коло, окреслене жертвою для зборів, то підлягав смертній карі [16, с. 197]. За вчинення злочину покарання для іноземця було аналогічним як для раба і покарання призначалось без суду, адже місто не мало б надавати йому правосуддя. Проте поступово, зі збільшенням міжполісних контактів, виникла потреба в наданні правосуддя чужинцям, для цього в грецьких полісах виокремлюється юрисдикція з розгляду справ іноземців і засновується спеціальний суд. В Афінах су-

ддею, який розглядав справи за участю чужинців, був архонт полемарх, це й не дивно, адже саме полемарх був посадовцем, який відав військовими справами в мирний час, під час війни ставав воєначальником та відповідав за всі зносини з ворогом.

Іноземець був повністю безправним і одночасно беззахисним на чужій території. Цілковита відсутність політичних прав логічно пояснювалась належністю цієї категорії прав виключно громадянам полісу, проте і в інших правах іноземець був значно обмежений. Наприклад, договори іноземців з громадянами не мали юридичної сили, визнавались недійсними; іноземець не міг виступати свідком у суді, бути відповідачем чи позивачем; в Афінах чужинець не міг набувати нерухомості в місті, укладення шлюбів з громадянами заборонялось, але, якщо це і траплялось, то такий шлюб вважався незаконним, а діти, народжені в такому шлюбі, вважались незаконнонародженими; чужинець позбавлявся спадкових прав, він не міг заповідати та передавати своє майно у спадок. Громадяни полісу могли приймати чужинця, піклуватися про нього, навіть поважати його, якщо він був багатий і поважний, але вони не могли допускати його до участі в релігійних культах і обрядах, на нього не поширювався правовий захист, освячений релігією, і жодна вигода політична чи економічна не могли касувати давні закони, встановлені релігією.

Особлива ворожість до іноземців та суворі закони довгий час зберігались у Спарті, де власним громадянам заборонялось залишати батьківщину і відвідувати інші грецькі поліси, виключення стосувались спартанських воєначальників, послів і піроксенів, які не раді були іноземцям в полісі. Більше того, у Спарті іноземці могли бути вислані в будь-який час з держави. Спартанці прагнули не допустити до себе чужинця, який міг стати носієм нечестивих і негідних спартанців уявлень. Таке вигнання в Спарті мало назву "ксенеласії". Останні були адміністративним заходом, який застосовували представники виконавчої влади (царі чи ефори) проти певних осіб з конкретного приводу. Ксенеласії скоріше були спартанським варіантом дипломатичного інституту "persona non grata", що застосовувався у чітко визначених випадках, та яскравим прикладом ворожого ставлення до іноземців у грецьких полісах [17].

Ранній достовірний випадок ксенеласії в Спарті пов'язаний з подіями приблизно 520 р., коли за рішенням ефорів відбулось вигнання іноземця [17, с. 11]. У літературі можна помітити таку думку, що ксенеласії були спрямовані проти іноземців взагалі, що своєю метою вони мали зведення до мінімуму будь-яких можливих контактів спартанців з чужинцями [18]. Однак у Спарті ксенеласії, як вигнання іноземців, представники спартанської виконавчої влади (царі чи ефори) застосовували проти конкретної особи з конкретного приводу. Наприклад, вигнанню піддавалися зазвичай не всі іноземці загалом, а конкретна особа, або люди певної категорії: особи, запідозрені в шпигунських діях; представники деяких професій, які в Спарті визнавались "некорисними" (напр., ремісники, які виробляли прикраси, оздоблення, пахощі чи займались іншими видами ремесел, які в Спарті вважались зайвими і непотрібними і проти яких були спрямовані спартанські закони проти розкоші); іноземці, які перебували в Спарті без певної мети; різного роду шарлатани тощо [17, с. 18]. Їхня присутність у державі з якоїсь причини визнавалась владою або взагалі небажаною, або небезпечною за пев-

них обставин, і тому вони підлягали вигнанню, яке мало поодинокий характер. Немає однозначних даних про те, що ксенеласії проводилися систематично і що вони мали масовий характер. Така правова дискримінація іноземців вступала в дисонанс з потребами економічного і культурного розвитку, не сприяла налагодженню економічних зв'язків, особливо торговельних, а велика чисельність полісів на порівняно невеликій території робила активні торгівельні зв'язки неминучими. На думку науковців, саме в Стародавній Греції була вперше створена особлива система юрисдикції для іноземців [23, с. 1-2], а вагомим чинником, що спонукав до формування механізму захисту прав іноземців, став міжнародний торговий оборот. В основі механізму захисту прав іноземців лежали сформовані міжнародно-правові звичаї, поряд з цим грецькі поліси для врегулювання зовнішньополітичних та економічних відносин укладали різного роду договори (мирні договори, договори про союзи, про арбітраж тощо), які, у тому числі, містили норми, якими визначався правовий статус іноземців, встановлювались процедури захисту їхніх прав.

З розвитком політичної могутності окремих грецьких полісів, їхнього панування на морі, у торгівлі та промисловості кількість переселенців з інших країн у них швидко зростала. Зокрема, в Афінах поступово виокремлюються категорії іноземців-чужинців, які постійно мешкають у полісі (метеки) та іноземці, які не були постійними жителями. Іноземці-резиденти (метеки), якими були переважно греки вихідці з інших грецьких полісів, володіли рядом прав, за виключенням політичних. Держава заохочувала цей приплив іноземців, часто надаючи їм різні пільги, проте повних громадянських прав чужоземці загалом в Аттиці не мали. Метеки перебували під юрисдикцією спеціальних магістратів, які займалися розглядом приватноправових позовів за їхньою участю. Інтереси метеків особисто представляв спеціальний опікун-простат, якого кожен метек мав неодмінно обрати собі з поміж громадян як покровителя і посередника між ним і державою. Недотримання цього обов'язку призводило до притягнення до суду через відсутність простата.

Інший механізм захисту прав сформувався щодо іноземців-нерезидентів. Саме мореплавання і торгівля сприяли активізації міжполісної комунікації в Стародавній Греції і формуванню правил гостинності, покровительства, гарантій безпеки для послів і дипломатів та появи відносин спочатку приватного, а потім і публічного посередництва. Гостинність як одна з основоположних характеристик людського існування в різні епохи та на різних етапах культурно-історичного розвитку людства набувала особливих етнокультурних рис, різноманітних історичних форм і проявів та правової регламентації. Уже в архаїчних людських спільнотах з'являються звичаї, обряди, ритуали гостинності, правила прийому гостей, відвідування друзів та родичів. При цьому спостерігається подібність цих звичаїв та ритуалів серед народів світу.

В античних державах за допомогою звичаїв формується правовий інститут гостинності, що забезпечував заступництво мандрівникам, чужоземцям і виступав формою захисту особи гостя, його майна та надавав можливість представлення інтересів через посередництво. Ведення торгівлі, укладення договорів, надання захисту прав іноземців та їхнього майна призвело до появи спеціального посередника, із середовища громадян полісу, який виступав представником інтересів іноземця та одночасно ставав його поручителем. Окрім

того, давньогрецькі міста-держави укладали між собою численні договори, у яких містились матеріальні норми, що застосовувались для вирішення суперечок між громадянами цих міст-держав.

Особливими видами гостинності у формі посередництва стали "ксенія" та "проксенія". За означенням В.В. Денисенко, ксенія – це інститут приватної гостинності, що засновувався винятково на особистих відносинах і не регулювався юридичними нормами [9, с. 22]. Перед полісною владою та в суді інтереси іноземця представляв громадянин цього полісу, який виступав як посередник і поручитель – ксенос. Проте таке заступництво мало приватний, особистий характер, хоча і освячувалося релігією. Будучи формою дружніх відносин, для яких характерна рівність, традиційно ксенія існувала між людьми одного соціального статусу. Основним обов'язком ксеноса була гостинність, проте траплялося, що ксенос сприяв добробуту свого друга і в ширшому значенні, надаючи політичну чи військову допомогу. Посада ксеноса передавалася у спадок.

З активізацією міжполісних відносин і розвитком торгівлі таке приватне представництво, як ксенія, стає недостатнім для представлення і врегулювання інтересів значної маси іноземців, які перебували в полісі. Виникає потреба правового врегулювання відносин гостинності, визначення статусу іноземців та створення механізму захисту їхніх прав на державному рівні. Тому поступово, зі звичаю приватної гостинності, формується публічна форма гостинності – "проксенія", що була наслідком укладення договорів про гостинність на офіційному рівні та стала інституціоналізованою та політизованою версією ксенії. Її можна вважати найдавнішою формою налагодження мирних міжнародних зв'язків і раннім міжнародно-правовим звичаєм, що регулював міжполісні відносини в Стародавній Греції. Дослідники одноставні в тому, що проксенія була природним розвитком ксенії як стародавнього звичаю гостинності, ритуальної дружби [24].

Поява інституту публічної гостинності проксенії припадає на VII-VI ст. до н. е., а значного поширення вона набула в V-II ст. до н. е., досягши розквіту в класичний період, проксенія була найважливішим каналом зв'язку та потужним політичним інструментом у відносинах між відокремленими грецькими містами. Встановлення проксенії, як відносин держави з конкретною особою – проксеном, закріплювалося в постановках Народних зборів, при цьому не було посилення на релігійні звичаї, як це відбувалось із ксенією. В Афінах, первинно, ініціювати питання на Народних зборах щодо надання проксенії комусь із чужинців мав право тільки громадянин поліса, а в Спарті проксенів призначав цар. Уже до кінця V ст. до н. е. становище проксенів змінилось. Вони вже не обиралися, а призначалися рішенням Народних зборів держави перебування проксена. Однак у період еллінізму в III ст. до н. е. встановлений порядок, очевидно, зазнає змін і звичайною практикою стає дарування проксенії тим, хто надав якісь послуги громадянам полісу. Вносити пропозицію до Народних зборів про призначення проксеном мав той, хто отримав ці послуги. Про широке застосування інституту проксенів вказує той факт, що вони існували приблизно в 80 грецьких містах чи їхніх об'єднаннях [26, с. 4]. Поліси намагалися мати кілька проксенів у різних містах. У Делоса, наприклад, було 8 проксенів – 3 в Афінах,

один у Іосі, один у Мілеті тощо. [27, с. 169]. У свою чергу, Афіни також мали проксенів на Делосі.

Проксенію слід віднести до міжнародно-правових звичаїв, які регламентували правила міжполісних відносин у Стародавній Греції. За визначенням В.В. Денисенко, проксенія – це своєрідна угода про гостинність між державою і приватною особою – громадянином іншої держави, за якою ця особа брала на себе захист інтересів іноземної держави [9, с. 22]. Проксен за своєю суттю ставав ксеносом цілого полісу. Такі представники, діючи на офіційному рівні, надавали послуги, подібні до тих, які ксенос міг надати окремо взятій людині, проте позиція проксена була офіційною лише для поліса, що наділив його повноваженнями, у своєму ж рідному полісі він залишався приватною особою. Однак, на відміну від ксенії, яка була формою приватних та особистих відносин між індивідуумами, проксенія за своєю суттю була публічною, офіційною формою взаємин поліса та окремої людини. Проте часто проксенія могла виступати як приватноправовий інститут з надання послуг окремим громадянам іноземної держави.

Сутність проксенії полягала в тому, що житель якогось міста (проксен) надавав послуги і приймав як приватних громадян, так і послів з іншого міста, беручи на себе захист інтересів даного міста і моральне зобов'язання бути посередником між ним і владою свого рідного поліса. У свою чергу, у тому полісі, з яким він був пов'язаний, він користувався певними перевагами порівняно з іншими іноземцями щодо торгівлі, податків, суду та наділявся почесними привілеями. Проксен виконував роль адміністратора у відносинах місцевих громадян з іноземцями та політико-посередницьку роль у міждержавних відносинах. До основних обов'язків проксена належало: надання допомоги послам і приватним особам; турбота про безпеку іноземних громадян та їх капіталовкладень; забезпечення представництва іноземців у суді; присутність як свідка під час укладення цивільних правочинів (напр., заповіту); здійснення сприяння в торгівлі, нотаріальних та спадкових справах (якщо померлий не залишив заповіту); виконання дипломатичних місій тощо [28, с. 87]. А з часом він навіть міг виступати як суддя в суперечках між співвітчизниками у торговельних та інших комерційних справах. Виконання таких широких функцій проксенів вимагало не тільки належної кваліфікації, а й високого особистого авторитету особи, наприклад, політик і полководець Алквіад, як і політик Кімон, представляли Спарту в Афінах.

Проксеном могла стати особа з числа повноправних громадян. Проксенія найчастіше була спадковою, хоча проксен міг сам від неї відмовитись. Для здійснення проксенії вимагалась згода Народних зборів або ради полісу, якому проксен надавав послуги, після чого така особа ставала заступником інтересів громадян даного полісу в дипломатичній, фінансовій, судовій, релігійній та інших сферах. У відповідь держава надавала проксену різноманітні права та привілеї. Разом з почесним титулом і званням проксена він міг набувати таких особливих прав:

1) право набуття нерухомості в чужому полісі – "енкетесіс". Так називалось право набувати у власність будинок і земельну ділянку на території полісу, яким володіли тільки повноправні громадяни, а проксени отримували його як привілей. Також проксен отримав право вивішувати на стіні будинку, у якому він мешкав, щит з гербом міста-держави, яку він представляв;

2) звільнення від податків і повинностей. Таке право називалось "ателія" – позбавлення від сплати мит та податків, що накладаються на іноземців, звільнення від сплати податків на ввізні або вивізні товари та особисте майно;

3) право брати участь і виступати на Народних зборах, звертатись до посадовців полісу, проксеном якого він був. На Народних зборах, за загальним правилом, могли виступати тільки повноправні громадяни полісу, чужинці ж були позбавлені такого права, а тому надання такого права проксену, який був чужинцем, також було привілеєм;

4) право на вирішення судових справ позачергово – справи, які проксен ініціював у суді, розглядалися у першу чергу. Наприклад в Афінах судові справи проксенів розглядалися перед спеціальним судом для іноземців, який очолював архонт – полемарх;

5) особиста і майнова безпека під час війни і миру – "асилія". В античні часи асилью називався захист чужинців і їхнього майна, надання недоторканості громадянам іноземної сторони на засадах взаємності, що встановлювалась через укладання договорів;

6) право на почесне місце в театрах і зборах поліса – "проєдрія", що надавала право займати почесні місця на нижніх лавах під час церемоній і видовищ, на Народних зборах, а також право бути запрошеним на урочисті трапези.

Слід зазначити, що ряд привілеїв проксенів, наприклад свобода від сплати мит, податків, право набувати нерухому власність не були безумовними привілеями проксенів: вони давалися, наприклад в Афінах, лише деяким проксенам у кожному конкретному випадку унаслідок особливих постанов, що закріплювались кожного разу при укладенні міжполісних договорів.

Подальший виток розвитку міжполісних відносин сприяв появі та необхідності юридичного оформлення міждержавних союзів та регламентації статусу іноземних громадян. Наслідком цих процесів стала поява "ісopolітії", що формується в результаті суттєвого поглиблення міждержавних зв'язків та укладення міждержавних договорів, у ході яких визнається і забезпечується взаємне сприяння та визнання прав іноземних громадян [10, с. 29-30]. За такими угодами громадянам однієї держави надавали в іншій ті ж самі права, що й місцевим громадянам. Час появи цього інституту міжнародного права – імовірно IV ст. до н. е., хоча деякі вчені вважають можливим датування його навіть VI-V ст. до н. е. [30, с. 368].

Ісopolітію можна визначити як рівність громадянських прав, що встановлювалась через підписання взаємної угоди між державами. Поліси взаємно надавали один одному права громадянства, що, однак, не приводило до їхнього політичного об'єднання. Ісopolітія могла встановлюватися між двома і більше полісами, навіть між полісами і союзом полісів. В останньому випадку учасникам угоди надавалось громадянство союзу, а не окремих його полісів. Ці угоди пов'язували не тільки сусідні поліси, але також держави, географічно віддалені одна від одної, наприклад, ісopolітія Атолійського союзу поширювалась на таке віддалене місто, як Лисимахія [31, с. 233].

Ісopolітія надавала "потенційне" громадянство, тобто таке, яке могло бути отримане, якщо особа, якій вона гарантувалась, переїздила жити на територію відповідного поліса. Статус ісopolітії давав можливість індиві-

дам перенести своє місце проживання до іншої общини й отримати інше громадянство [32, с. 235]. Цей привілей надавав як політичні, так і соціально-економічні переваги: право відправлення релігійних культів; право володіння та користування земельною власністю (право обробітку землі, вирощування врожаю, право випасу худоби); право безмитного імпорту та експорту товарів (ателія); право вільної торгівлі; право укладати угоди відповідно до законів полісу; право на укладення шлюбу з повноправними громадянами полісу (іноземці і метеки були позбавлені цього права); право займати почесні місця під час видовищ (проєдрія); [32, с. 235, 237, 240]. Ісopolітію часто дарували в поєднанні з правом асильї (притулок, захист чужоземців та їхнього майна) та гарантією недоторканості під час піратських нападів. Ісopolітія могла бути двох видів: двостороння, тобто взаємна, або одностороння, тобто однобічна. Ісopolітія була і персональна, коли її діставали приватні особи, політичні діячі та інші. Поширеною формою все ж була двостороння. На території Афін чужинці наділялися тими самими правами, що і громадяни, однак це не стосувалося участі в політичному житті, права займати державні посади.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що в давнину політична, культурна і релігійна замкненість держав ставали причиною обмеження і закриття доступу до держави іноземців. Надання цивільних і політичних прав для громадян полісу пов'язувалась з участю в релігійних культурах, однак, іноземці не мали доступу до таких культів, не допускались до здійснення релігійних обрядів, а отже, не могли набувати прав. У часи античності в Греції правовий статус іноземців зазнав певних змін, чому сприяв полісний устрій і значна активізація міжнародної торгівлі, що вимагало надання захисту особам і майну іноземців на території інших полісів. Саме це сприяло формуванню механізму захисту прав іноземців і зумовило появу міжнародно-правового звичаю гостинності, що зародився спочатку у формі приватної гостинності – ксенії. Інтереси іноземця представляв громадянин полісу – ксенос, діючи як приватний посередник і поручитель, а тому таке представництво мало обмежений характер й існувало лише між особами одного соціального статусу, будучи формою дружніх відносин. З активізацією міжполісних відносин, передусім економічних, формується інститут проксенії та з'являється посада проксена – посередника із середовища громадян полісу, який виступав не приватним представником інтересів іноземців та поручителем, а на офіційному рівні здійснював таке представництво в полісі. До основних обов'язків проксена належали: захист прав і майна іноземців на території полісу, забезпечення представництва їхніх інтересів у суді, сприяння в укладенні правочинів, виконання дипломатичних місій. Проксенія була дуже поширена і сприймалася як невід'ємна частина життя, а численні приклади дарування проксенії та привілеїв проксенам у сукупності з обсягом послуг, які вони надавали, говорять про те, що вона не була лише почесним титулом, а мала реальне, практичне значення та стала правовою основою для формування в подальшому консульської служби. Ісopolітія як рівність прав встановлювалась через підписання угоди між грецькими державами та їхніми союзами і була взаємним наданням певного обсягу прав, що закріплювалось договірними сторонами, і чужинці наділялись тими самими правами, що і громадяни полісу. Завдяки існу-

ванню ксенії, проксенії та ісополіті створювалася широка мережа зв'язків між громадянами різних полісів, яка була одним із тих факторів, які забезпечували єдність грецького світу, незважаючи на його політичну роздробленість та географічну розпорошеність.

Список використаних джерел

1. Никитина И.П. Институт проксенії в межгосударственных отношениях Древней Греции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1977. 19 с.
2. Никитина И.П. Проксенія как правовой институт // Правовые идеи и государственные учреждения, Свердловск, 1980. С. 3–20.
3. Григорьева Т. Історія дипломатії від давнини до кінця XVII століття. Київ : ВД "Києво-Могилянська академія", 2015. 178 с.
4. Зінченко А.Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ : РВЦ "Проза", 2005. 559 с.
5. Буткевич О.В. Міжнародне право стародавнього світу. К., 2004. 864 с.
3. Балух В.О. Історія античної цивілізації. У 3 т. : підручник. Чернівці : Наші книги, 2007.
7. Історія Древней Греции / под ред. В.И. Кузищина. 2 изд. М., 1986. 382 с.
8. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей. Харьков, 1890. 322 с.
9. Денисенко В.В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції // Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 5. С. 21–24.
10. Денисенко В.В. Ісополітія: питання громадянства у міжполісних відносинах грецьких держав // Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті інтеграційних процесів : мат-ли III-ї Міжнарод. наук.-практ. конф., 28 березня 2018 р. / редкол.: С.К. Бостан, Р.М. Максакова, Т.Є. Леоненко. Запоріжжя : ЛІРА ЛТД, 2018. С. 29–30.
11. Сиваш О.М. Зародження консульського інституту (Стародавній час) // Юрид. наук. електрон. журн., 2002. № 7. С. 418–420.
12. Никитюк Е.В. Институт проксенії в межполісних отношениях в классической Греции // Античное общество – IV: Власть и общество в античности : мат-лы междунар. конф. антиковедов (С.-Пб., 5–7 марта 2001). URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm>.
13. Митина С.И. Институты проксенії и ісополітії в системе регулирования межгосударственных отношений эллинизма // История государства и права, 2007. № 11. С. 33–35.
14. Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира / Сочинение Василия Пероговского. Киев : В Университетской типографии, 1859. IV, [4]. 51 с.
15. Законы Ману // Памятники литературы народов Востока. Переводы. II. М. : изд-во восточной лит.-ры., 1960. 362 с.
16. Куланж Ф. Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима / пер. с англ. Л.А. Игоревского. М. : ЗАО изд-во Центрполиграф, 2010. 414 с.
17. Зайков А.В. Спартанские ксенеласии // Античная древность и средние века, 1999. Вып. 30. С. 6–25.
18. Бергер А. Социальные движения в древней Спарте. Москва : Правда, 1936. 110 с.
19. Лурье С.Я. История Греции. СПб., 1993. 232 с.
20. Колобова К.М., Глускина Л.М. Очерки истории древней Греции. М., 1958. С. 99.
21. Crawford M., Whitehead D. Archaic and Classical Greece. A Selection of Ancient Sources in Translation. Cambridge, 1983. P. 117.
22. Cartledge P. Agesilaos and the crisis of Sparta. London : Duckworth, 1987. P. 50, 243.
23. Kuhn A. Comparative Commentaries on Private International Law or Conflict of Laws. New York : The Macmillan Company, 1937.
24. Herman G. Ritualised Friendship and the Greek City. Cambridge, 1987. С. 130–142.
25. Darel T.E. Honor and Profit: Athenian Trade Policy and the Economy and Society of Greece 415–307 B.C.E. University of Michigan, 2013. P. 153.
26. Luke T.L. Consular Law and Practice. N. Y., 1961. 680 p.
27. Osborne M.J. Two Athenian decrees to delians / M. J. Osborne // Eranos. 1974. Vol. 72. P. 168–184.
28. Coleman Ph. The International Law and Customs of Ancient Greece and Rome. London, 1991.
29. Денисенко В.В. Ісополітія: питання громадянства у міжполісних відносинах грецьких держав // Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті інтеграційних процесів : мат-ли III-ї Міжнарод. наук.-практ. конф., 28 березня 2018 р. / Редкол.: С.К. Бостан, Р.М. Максакова, Т.Є. Леоненко. Запоріжжя : ЛІРА ЛТД, 2018. С. 29–30.
30. Stylianiou P.J. A Historical Commentary on Diodorus Siculus. Book 15. Oxford : Oxford University Press, 1998. 624 p.
31. Словарь античности. Москва : Прогресс, 1989. 704 с.
32. Guizzi F. Privat Economic Activities in Hellenistic Crete : The Evidence of Isopoliteia Treaties / Guizzi F. // From Minoan Farmers to

Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete. Stuttgart : F. Steiner, 1999. P. 235–245.

33. Гайдуков Л.Ф. Амфікцій // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./за ред. Л.В. Губерського. К. : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.

References

1. Nikitina, I.P. (1977) Institut proksenii v mezhgosudarstvennykh otnosheniakh Drevnei Hretsii [Institute of Proxenia in the Interstate Relations of Ancient Greece], [Avtoreferat dysertatsii kand. juryd. nauk (12.00.01)], Sverdlovskiy yuryd. yn-t. (in Russian)
2. Nikityna I.P. (1980) Prokseniya kak pravovoi ynstytut [Proxenia as a legal institution]. Pravovye ideyi y hosudarstvennye uchrezhdeniya [Legal Ideas and State Institutions], 3-20 (in Russian).
3. Hryhorieva, T. (2015) Istoriia diplomatii vid davnyiny do kintsia XVII stolittia [History of diplomacy from a long time ago to the end of the 17th century]. Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).
4. Zinchenko A.L. (2005) Istoriia dyplomatii: Vid davnyiny do novoho chasu [The history of diplomacy: From the old days to the new hour]. Kyiv: RVTs "Proza" (in Ukrainian).
5. Butkevych, O.V. (2004) Mizhnarodne pravo starodavnoho svitu [International law of the ancient world]. Kyiv (in Ukrainian).
6. Balukh, V.O. (2007) Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: u 3-kh t.1 [History of ancient civilization]. Chernivtsi: TOV "Nashi knyhy" (in Ukrainian).
7. Kuzyschyn V.I. (1986) Istoria Drevnei Hretsyy [History of Ancient Greece] Moscov (in Russian).
8. Buzolt, H. (1890) Ocherk hosudarstvennykh i pravovykh hrecheskyykh drevnostei [Essay on state and legal Greek antiquities] Kharkov (in Russian).
9. Denysenko, V.V. (2015) Kseniia i prokseniia: spivvidnoshennia soiuzyv pryvatnoi i publichnoi hostynnosti u mizhpolisnykh vidnosynakh Starodavnoi Hretsii [Xenia and proxenia: the interrelation of private and public hospitality in interpolis relations of Ancient Greece]. Porivnialno-analitychne pravo [Comparative and analytical law], (5), 21-24 (in Ukrainian).
10. Denysenko, V.V. (2018) Isopolitiia: pytannia hromadianstva u mizhpolisnykh vidnosynakh hretskykh derzhav [Isopolity: the issue of citizenship in the inter-polis relations of Greek states]. U Aktualni problemy derzhavno-pravovoho rozvytku Ukrainy v konteksti intehratsiinykh protsesiv [Actual problems of state and legal development of Ukraine in the context of integration processes], (29-30) (in Ukrainian).
11. Sivash, O.M. (2020) Zarodzhennia konsulskoho instytutu (Starodavnyi chas) [The origin of the consular institute (Ancient times)]. U Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal [Legal scientific electronic journal], (7), 418-420 (in Ukrainian).
12. Nikityuk, E.V. (2001) Institut proksenii v mezhpolisnykh otnosheniakh v klassycheskoi Hretsyy [The Institute of Proxenia in Interstate Relations in Classical Greece]. Antychnoe obshchestvo IV: Vlast i obshchestvo v antychnosti [Antique Society – IV: Power and Society in Antiquity]. Sankt-Peterburh, <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm> (in Russian).
13. Mitina, S.I. (2007) Instituty proksenii i isopolitii v sisteme rehulirovaniya mezhgosudarstvennykh otnosheniy ellinizma [Institutions of proxenia and isopoly in the system of regulation of interstate relations of Hellenism]. Istoriya hosudarstva i prava [History of State and Law], (11), 33-35 (in Russian).
14. Perohovskiy, V. (1859) O nachalakh mezhdnarodnogo prava otnosytelno inostrantsev i narodov drevnego mira [On the principles of international law regarding foreigners among the peoples of the ancient world]. Kyev: V Universitetskoi tipografii (in Russian).
15. Zakony Manu [Laws of Manu] (1960). Moskwa, Yzd-vo vostochnoi literatury. (Pamiatnyki lyteratury narodov Vostoka. Perevody. II) [Publishing House of Eastern Literature. (Monuments of literature of the peoples of the East. Translations. II)] (in Russian).
16. Kulanzh, F. (2010) Drevniy horod. Relyhiya, zakony, instituty Hretsyy i Rima [Ancient city. Religion, laws, institutions of Greece and Rome]. M.: ZAO Izdatelstvo Tsentrpolihraf [M.: CJSC Publishing house Tsentrpoligraf] (in Russian).
17. Zaikov, A.V. (1999) Spartanskii ksenelasiai [Spartan Xenelasia]. Antychnaia drevnost y srednie veka [Ancient Antiquity and the Middle Ages]. Ekaterinburh, 30, (6-25) (in Russian).
18. Berher, A. (1936) Sotsialnye dvizheniya v drevnei Sparte [Social movements in ancient Sparta]. Moskva: Pravda (in Russian).
19. Lure S.Ia. (1993) Istoriya Hretsii [History of Greece]. SPb (in Russian).
20. Kolobova K.M., Hluskina L.M. (1958) Ocherki istorii drevnei Hretsii [Essays on the history of ancient Greece] M. (in Russian).
21. Crawford M., Whitehead D. (1983) Archaic and Classical Greece. A Selection of Ancient Sources in Translation. Cambridge, (in English).
22. Cartledge P. (1987) Agesilaos and the crisis of Sparta. London: Duckworth (in English).
23. Kuhn, A. (1937) Comparative Commentaries on Private International Law or Conflict of Laws. New York: The Macmillan Company (in English).

24. Herman, G. (1987) *Ritualised Friendship and the Greek City*. Cambridge (in English).
25. Darel T.E. (2013) *Honor and Profit: Athenian Trade Policy and the Economy and Society of Greece 415–307 B.C.E.* University of Michigan (in English).
26. Luke, T.L. (1961) *Consular Law and Practice*. N. Y. (in English).
27. Osborne, M.J. (1974) Two Athenian decrees to delians. *Eranos*, 72, (168–184) (in English).
28. Coleman Ph. (1991) *The International Law and Customs of Ancient Greece and Rome*. London (in English).
29. Denysenko, V.V. (2018) *Isopolitiia: pytannia hromadianstva u mizhpolisnykh vidnosynakh hretskykh derzhav [Isopolity: the issue of citizenship in the inter-polis relations of Greek states]. Aktualni problemy derzhavno-pravovoho rozvytku Ukrainy v konteksti intehratsiinykh protsesiv [Actual problems of state and legal development of Ukraine in the context of integration processes]*, (29–30) (in Ukrainian).
30. Stylianou, P.J. (1998) *A Historical Commentary on Diodorus Siculus, Book 15*. Oxford: Oxford University Press (in English).
31. *Slovar antichnosti [Dictionary of antiquity]* (1989). Moskva: Prohress (in Russian).
32. Guizzi, F. (1999) *Privat Economic Activities in Hellenistic Crete : The Evidence of Isopoliteia Treaties. From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*. Stuttgart: F. Steiner (in English).
33. Haidukov, L.F. (2004) *Amfiktionii [Amphictyonia]. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia [Ukrainian diplomatic encyclopedia]*. K: Znannia Ukrainy (in Ukrainian).

Received: 11.10.22

Revised: 17.10.22

Accepted: 31.10.22

M. Levchuk, PhD (Law), Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MECHANISM OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF FOREIGNERS IN ANCIENT GREECE

The purpose of the article is to study the mechanism of protection of the rights of the foreign citizens in Ancient Greece of the VII-II centuries BC, which was carried out on the basis of established international legal customs, that regulated the rules of Greek interpolis communication. To achieve this goal, general philosophical methods were used: dialectical, metaphysical, logical as well as such special methods characteristic of historical and legal research: chronological and comparative-historical. The main result of the research is an analysis of the institutions of private and public hospitality that existed in Ancient Greece – xenia and proxenia, as well as the equality of rights established at the contractual level – isopolitis, in the process of guaranteeing and protecting the rights of foreign citizens in the policies of Ancient Greece. The article shows the origins of the hostile attitude towards foreigners in ancient times and the reasons for such attitude during the formation of ancient policies, among which the religious factor is singled out as the fundamental one. However, the idea of closedness and hostile attitude towards foreigners hindered the interests of trade and the development of ties in other areas, the foreigner had no rights in Greek policies. The development of inter-polis trade, political, cultural, and religious ties required the creation of an institution that could provide protection to foreigners outside their own state. Such an institution initially became xenia as a type of private hospitality, and with the complication of contacts between polises and their unions – proxenia and isopolitia. It was established that "xenia" was an institution of private hospitality and provided that the interests of a foreigner were represented before the police authorities and in court by a citizen of this polis who acted as an intermediary and guarantor – xenos. Proxenia was a form of public hospitality and was established between the state and a private person – a proxen, who provided services and received both private citizens and ambassadors from another city, taking upon himself the protection of the interests of this city and the moral obligation to mediate between it and the authorities of his native polis. In turn, in the polis with which he was connected, he enjoyed certain advantages compared to other foreigners in terms of trade, taxes, courts, and was granted honorable privileges. The article examines the election procedure, functions and privileges of xen and proxies, as well as characterizes isopolitics, which is formed as a result of the revival of interstate ties and the conclusion of interstate treaties, in the course of which mutual assistance and recognition of the rights of foreign citizens are recognized and ensured. It is summarized that the considered institutions became early international legal customs that regulated the rules of inter-polis relations in Ancient Greece and became the basis of the mechanism for the protection of the rights of foreigners, and subsequently created the prerequisites for building a legal basis for the formation of the consular service.

Keywords: proxenia, xenia, isopolitia, institution of hospitality, private hospitality, public hospitality, Ancient Greece.